IJTIMOIY ADOLAT VA JAZONING MUTANOSIBLIGI: LIBERALLASHUVNING NORMATIV MEZONLARI

СОЦИАЛЬНАЯ СПРАВЕДЛИВОСТЬ И СОРАЗМЕРНОСТЬ НАКАЗАНИЯ: НОРМАТИВНЫЕ КРИТЕРИИ ЛИБЕРАЛИЗАЦИИ

SOCIAL JUSTICE AND THE PROPORTIONALITY OF PUNISHMENT: NORMATIVE CRITERIA FOR LIBERALISATION

Oxunova Zilolaxon Xasanovna

Farg‘ona davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi

ORCID: 0009-0008-1193-7022

Annotatsiya. Maqolada jazoning mutanosibligi ijtimoiy adolat va liberallashuvning normativ sharti sifatida tahlil qilinadi. Konseptual hamda qiyosiy tahlil asosida teng maqom, aybga moslik, zaruriyat, amaliy yuk, zararni qoplash va qayta ko‘rib chiqish mezonlari taklif etiladi. Jazo yumshashi uning ijtimoiy oqibatlarini asoslash majburiyati bilan bog‘lanib, erkinlikni cheklash chegaralari aniqlashtiriladi.

Kalit so‘zlar: ijtimoiy adolat; jazo; mutanosiblik; liberallashuv; teng axloqiy maqom; asoslash; ijtimoiy yuk; zararni qoplash

Аннотация. Соразмерность наказания рассматривается как нормативное условие социальной справедливости и либерализации. Концептуальный анализ позволяет предложить критерии равного статуса, вины, необходимости, фактического бремени, возмещения вреда и пересмотра. Смягчение наказания связывается с обязанностью обосновывать ограничения свободы и их социальные последствия.

Ключевые слова: социальная справедливость; наказание; соразмерность; либерализация; равный моральный статус; обоснование; социальное бремя; возмещение вреда

Abstract. The article examines proportional punishment as a normative condition of social justice and liberalisation. Conceptual and comparative analysis identifies equal status, culpability, necessity, actual burdens, reparation and review as evaluative criteria. Penal moderation is linked to a duty to justify restrictions of liberty and their social consequences,

clarifying the limits of punishment.

Keywords: social justice; punishment; proportionality; liberalisation; equal moral status; justification; social burdens; reparation

KIRISH

Jazoni liberallashtirish masalasi erkinlikni cheklashning miqdori bilan birga uning axloqiy asosini ham muhokama qilishni talab etadi. Bir sanksiyaning yengillashgani o‘z-o‘zidan ijtimoiy adolat kuchayganini anglatmaydi: o‘zgarish kimga, qanday asosda va qaysi oqibatlar hisobiga qo‘llangani ham baholanishi lozim. Ushbu maqolaning muammosi jazoning mutanosibligini aynan shu keng normativ maydonda aniqlashdan iborat. Tadqiqot jazoni belgilash bo‘yicha amaldagi huquqiy qo‘llanma bermaydi; u davlat majburlovini oqlash uchun qanday dalillar zarurligini, bu dalillarning o‘zaro munosabatini va erkinlikni cheklashning qaysi shakllari alohida izoh talab qilishini ijtimoiy falsafa doirasida asoslaydi.

A. Toshpulatov konstitutsiyaviy normalar va jinoyat qonunchiligi prinsiplari o‘rtasidagi aloqani o‘rganib, prinsiplar mazmunini huquqiy normalarda ravshan ifodalash masalasini qo‘yadi [1]. Ushbu yuridik tahlil maqolamiz uchun prinsipni e’lon qilish bilan uni qarorlarni baholash mezoniga aylantirish orasidagi farqni ko‘rsatadigan mahalliy ilmiy asosdir. Bizning falsafiy talqinimizda normaning nomi uning normativ ishini bajarmaydi: «odillik» deb atalgan qoida kimning manfaatini va qaysi chegarada himoya qilishini tushuntira olishi kerak. Shu sababli muammo faqat huquqiy matndagi ifodaning aniqligiga emas, majburlovga duch kelayotgan shaxsga taqdim etiladigan sabablarning asoslanganligiga ham taalluqlidir.

Mutanosiblik tushunchasida kamida ikki savol yashiringan. Qilmishlar og‘irligi o‘zaro qanday tartiblanadi va shu tartibga qaysi darajadagi cheklov mos keladi? Nisbatan og‘ir qilmish uchun nisbatan og‘ir javob belgilashning o‘zi butun jazo tizimining maqbul darajasini aniqlamaydi. Barcha sanksiyalar birgalikda oshirilganda ham ularning ichki ketma-ketligi saqlanishi mumkin. Demak, tartibning izchilligi bilan cheklovning oqlanganligi alohida tekshirilishi kerak. Ushbu farqlash maqolaning dastlabki analitik taxmini bo‘lib, undan mutanosiblikni jazo og‘irligini oshirish vositasiga aylantirmaydigan tashqi mezonlarni izlash zarurati kelib chiqadi. Bunday mezonlarning markazida insonning

teng axloqiy maqomi turadi.

N. Lacey mutanosiblikni axloqiy, huquqiy va siyosiy nutqda faol ishlaydigan tushuncha sifatida ko‘rib, uning kutishlar hamda e’tiqodlarni muvofiqlashtirish imkoniyati qanday shartlarga bog‘liqligini muhokama qiladi [6]. Shu masala tadqiqotimizda tanqidiy savolga aylantiriladi: bir xil atama turli qarorlarga qo‘llansa, ular haqiqatda bir xil mezonga asoslanganmi? «Jamiyat talabi», «xavfsizlik zarurati» yoki «loyiq jazo» iboralari qaysi dalil bilan to‘ldirilmaguncha mazmuni ochiq qoladi. Maqolada mazkur noaniqlikni bartaraf etish uchun mutanosiblik yakka formula sifatida emas, bir-birini cheklaydigan asoslash talablarining munosabati sifatida talqin qilinadi.

Tadqiqotning maqsadi ijtimoiy adolat nuqtayi nazaridan jazoni liberallashtirishni baholaydigan normativ mezonlar tizimini ishlab chiqishdir. Asosiy savol quyidagicha qo‘yiladi: javobgarlikni saqlagan holda majburlovni kamaytirish qachon axloqan asoslangan bo‘ladi? Ishning nazariy yangiligi qilmishga mos javob, shaxsga tushadigan amaliy yuk va cheklovlarni qayta tekshirish imkoniyatini yagona muhokama doirasiga kiritishdan iborat. Taklif etilayotgan model javobgarlikni bekor qilish yoki barcha vaziyatlar uchun oldindan bir xil sanksiya belgilashni ko‘zlamaydi. U jazo tanlashda qaysi savollar javobsiz qolmasligi kerakligini ko‘rsatadi va qaror qabul qiluvchining izoh berish mas’uliyatini aniqlashtiradi.

METODLAR

Tadqiqot normativ-konseptual xarakterga ega. Unda yangi so‘rov, tajriba, sud ishlari tanlanmasi yoki jinoyatchilik ko‘rsatkichlari tahlili o‘tkazilmadi. Material sifatida 2015-yildan keyingi sakkiz ilmiy ish maqsadli tanlandi. Tanlash mezonlari muammoning muayyan tomonini ochishi, mualliflik va nashr ma’lumotlari tekshirilishi hamda foydalaniladigan fikrning o‘qish imkoni mavjud bo‘lgan matn yoki annotatsiya bilan tasdiqlanishidir. Korpus mutanosiblik, huquqni asoslash, ijtimoiy tengsizlik va adolatning huquqiy ifodasi haqidagi yondashuvlarni qamrab oladi. U barcha mavjud adabiyotlarni qamrovchi tizimli sharh emas; sakkiz manba talabi doirasida tuzilgan nazariy taqqoslash asosidir.

Konseptual tahlilda «jazo», «mutanosiblik», «ijtimoiy adolat» va «liberallashuv»

atamalari o‘zaro aynanlashtirilmadi. Jazo huquqbuzarlikka javoban atayin belgilangan cheklov sifatida ishchi ma’noda olindi. Mutanosiblik ushbu cheklovning qilmish va javobgarlik bilan asoslangan aloqasini bildiradi. Ijtimoiy adolat esa kimga qanday yuk yuklanishi va bu yukning teng axloqiy maqomga muvofiqligini baholash maydoni sifatida ishlatiladi. Liberallashuv uchun maqolada erkinlikni cheklovchi vakolatlarning dalilga, chegaraga va tekshiruvga bog‘lanishi taklif etiladi. Mazkur ishchi ta’riflar universal lug‘aviy hukm emas, keyingi xulosalarning ma’nosini izchil saqlaydigan metodologik vositalardir.

Qiyosiy tahlil uch bosqichda qurildi: avval manbalardagi markaziy da’volar ajratildi, so‘ng ular o‘rtasidagi moslik va tarangliklar ko‘rsatildi, nihoyat mustaqil normativ mezonlar taklif qilindi. Sabab va natija haqidagi empirik da’volar axloqiy asoslashdan farqlandi: bir choraning foydali bo‘lish ehtimoli uning har qanday shaklini oqlamaydi. Aksincha, axloqan jozibali maqsad ham amaliy samaradorlikni avtomatik isbotlamaydi. Matndagi shartli vaziyatlar faqat fikrlash tajribasi vazifasini bajaradi; ular muayyan shaxs, amaldagi sud qarori yoki O‘zbekiston aholisi to‘g‘risidagi kuzatuv sifatida taqdim etilmaydi. Shu farqlash tadqiqot xulosalarining qo‘llanish chegarasini belgilaydi.

Argumentlarni tekshirishda uchta savol qo‘llandi: mezon o‘z ichida ziddiyatga yo‘l qo‘ymaydimi, turli ijtimoiy mavqedagi shaxslarga bir xil axloqiy hurmatni saqlaydimi va qarshi misolga javob bera oladimi? Qarshi misollar qatoriga teng miqdordagi jarimaning turlicha moddiy yuk tug‘dirishi, xavfsizlik nomidan muddatsiz cheklash hamda zarar qoplanganidan so‘ng ham davom etadigan norasmiy jazo kiritildi. Natijalardagi jadval shu tahlilning mualliflik sintezidir. Undagi mezonlar o‘lchov shkalasi yoki empirik tasdiqlangan indikatorlar sifatida taklif etilmaydi; ular normativ bahsni ochiq va qayta ko‘rib chiqiladigan shaklga keltirish uchun ishlab chiqilgan.

Qo‘lyozma matni va konseptual tahlil loyihasini ishlab chiqishda generativ sun’iy intellektdan foydalanildi. Bibliografik rekvizitlar nashriyotlar, ilmiy jurnallar va universitetlarning ochiq manbalari bilan solishtirildi.

NATIJALAR

Tahlil mutanosiblikni birgina tenglashtirish munosabatiga qisqartirish yetarli emasligini ko‘rsatadigan argumentni yuzaga keltirdi. Qilmishdagi zarar, shaxsning

javobgarligi va davlatning javobi turli tabiatli hodisalardir; ularni umumiy o‘lchovsiz mexanik tenglashtirish mumkin emas. Maqolada mutanosiblik ularning aynanligi emas, ular orasidagi farqni ommaviy asoslash talabi sifatida taklif etiladi. Qaysi zarar e’tiborga olinishi, qaysi holatlar javobgarlikni o‘zgartirishi va cheklov nima sababdan shu chegarada to‘xtashi tushuntirilishi kerak. Shu yo‘l bilan normativ baholash «jazo bor yoki yo‘q» savolidan uning asoslari, shakli, davomiyligi va tugash shartlariga o‘tadi.

N. Shaveko Kantga xos jazolash yondashuvi bilan utilitar talqinlarni solishtirib, har ikkala yo‘nalishning imkoniyat va cheklovlarini muhokama qiladi; u adolatni manfaatlarning teng qadri bilan bog‘lashga intiladi [3]. Biz bu taqqoslashdan jazo nazariyalarini tayyor yakdil javob sifatida qabul qilmaslik xulosasini chiqaramiz. Qilmishga javob berish talabi kelajakdagi foyda hisobiga erib ketmasligi, kelajakdagi zararlarni kamaytirish maqsadi esa axloqiy muhokamadan chiqarilmasligi lozim. Taklif etilayotgan model ushbu ikki savolni ketma-ket qo‘yadi: avval qanday majburlov oqlanishi mumkinligi, keyin shu chegara ichida qaysi vosita maqbul natijaga xizmat qilishi tekshiriladi.

Teng axloqiy maqom mezoni shaxsning jinoyat sodir etganligi uning asosiy axloqiy hisobga olinishini bekor qilmasligini anglatadi. Mazkur tezis aybning yo‘qligini yoki javobgarlikdan ozod etishni bildirmaydi. Aksincha, javob berish qobiliyatiga ega shaxs sifatida munosabat qilish uning sabablarni tushunish, e’tiroz bildirish va o‘z holatini tushuntirish imkonini tan olishni talab etadi. Shu sababli muayyan qilmishni qoralash bilan butun insonni qadrsiz deb hisoblash farqlanadi. Birinchisi muayyan norma va dalilga bog‘lanishi mumkin; ikkinchisi esa majburlovning chegarasini yo‘qotadi, chunki qadrsiz deb tasavvur qilingan shaxsga nisbatan ortiqcha yukni aniqlash uchun asos qolmaydi.

R. Forst asosiy huquqlarni normativ tartibdagi to‘laqonli a’zolikni belgilaydigan, o‘zaro va umumiy asoslash mumkin bo‘lgan talablar sifatida izohlaydi [7]. Ushbu fikrning jazo masalasiga qo‘llanishi bizning normativ talqinimizdir: majburlovga duch kelgan inson ham unga ko‘rsatilgan sabablarning maqbulligini muhokama qiladigan tomon hisoblanishi kerak. Bunda har bir hukmga uning shaxsiy roziligi shart qilib qo‘yilmaydi. Talab shundan iboratki, qaror «siz bu guruhga mansubsiz» yoki «ko‘pchilik shuni xohlaydi» kabi maqomga tayangan izoh bilan cheklanmasin. Qaror shaxsning maqomi almashganda ham himoya

qilish mumkin bo‘lgan sabablar bilan asoslanishi lozim.

Aybga moslik mezoni qilmishning oqibati bilan uni sodir etgan shaxsning unga munosabatini farqlashni talab qiladi. Bir xil zarar turli vaziyatlarda turlicha javobgarlik savolini yuzaga chiqarishi mumkin; zarar miqdori axloqiy baholashning barcha qismini egallamaydi. Shu bilan birga, ijtimoiy noqulaylikni tushuntirish qilmishni avtomatik oqlashga aylantirilmaydi. Maqola uchun hal qiluvchi farq sabablarni anglash bilan javobgarlikni bekor qilish o‘rtasidadir. Shaxsning imkoniyatlari haqida dalil talab etish uning harakatini tabiat hodisasiga aylantirmaydi; bu dalil ayblashning aniq nimaga qaratilganini ko‘rsatadi va umumiy stereotipning shaxsiy hukm o‘rnini egallashiga yo‘l qo‘ymaydi.

Zaruriyat mezoni cheklovning maqsad bilan real aloqasini va kamroq erkinlik yo‘qotilishi bilan erishiladigan muqobil borligini tekshirishni nazarda tutadi. Bunda «zarur» so‘zi kuchli hissiy talabning sinonimi bo‘la olmaydi. Qaror muayyan xavfni, uni kamaytirish vositasini va muqobil nega yetarli bo‘lmasligini ochishi kerak. Agar bu savollarga javob berilmasa, ehtiyotkorlik shiori o‘zini oqlaydigan doimiy majburlovga aylanadi. Bizning taklifimizda maqsadning jiddiyligi vosita haqida bahsni yopmaydi: jiddiy maqsad puxtaroq asoslashni talab qiladi. Shu sababli xavfsizlik va erkinlik bir-birini butunlay istisno qiluvchi qiymatlar sifatida qo‘yilmaydi.

A. Ashworth mutanosiblik nazariyasi jazolarni muqarrar ravishda kuchaytiradi, degan qarashga e’tiroz bildirib, uning jazolashni mo‘tadillashtiruvchi imkoniyatlarini asoslaydi [5]. Bu dalil maqolamizning liberallashuv talqiniga mos keladi, biroq nazariyaning mavjudligi amaliy mo‘tadillikni kafolatlaydi, degan xulosaga olib kelmaydi. Mezonning cheklovchi kuchi undan qaror qabul qiluvchi o‘z vakolatini chegaralash uchun foydalangandagina namoyon bo‘ladi. Shuning uchun mutanosiblikni har qanday tanlangan og‘irlikni oqlaydigan umumiy iboradan farqlash zarur. Biz taklif etayotgan tizimda uning ishlash belgisi yanada ko‘proq cheklov talab qilish emas, ortiqcha cheklovning sababini so‘rash imkoniyatidir.

Amaliy yuk mezoni huquqiy nomi bir xil bo‘lgan choralar insonlar hayotida aynan bir xil cheklov hosil qiladi, degan taxminni savol ostiga qo‘yadi. Shartli misolda teng

miqdordagi jarima bir shaxsning ortiqcha xarajatini kamaytirishi, ikkinchisining esa asosiy ehtiyojlarini qondirishini qiyinlashtirishi mumkin. Bu tasavvur etilgan holat real guruhlar haqida statistik da’vo emas. Uning vazifasi formadagi tenglik bilan amaliy yukdagi tenglikning mantiqan farq qilishini ko‘rsatishdir. Shaxsiylashtirish taklifi imtiyozli maqomni saqlash uchun emas, teng axloqiy hisobga olishni konkret sharoitga tatbiq etish uchun asoslanishi lozim.

M. Teshaboev ijtimoiy adolatni teng imkoniyatlar, ijtimoiy farovonlik va insonning munosib turmush sharoitlari bilan aloqada ko‘rib chiqadi [2]. Bu keng talqindan biz jazoning ijtimoiy oqibatlarini faqat rasmiy sanksiya nomi bilan chegaralamay baholash zaruratini chiqaramiz. Ammo jazolash instituti barcha ijtimoiy tengsizliklarni o‘zi bartaraf etishi kerak, degan talab qo‘yilmaydi. Taklif aniqroq: cheklov belgilovchi organ o‘z qarori keltirib chiqaradigan oldindan ko‘rish mumkin bo‘lgan ortiqcha yukni e’tiborsiz qoldirmasligi kerak. Aks holda bir tizimning ijtimoiy muammolari boshqa tizimda orttirilgan majburlov ko‘rinishida takrorlanishi mumkinligi nazariy jihatdan ochiq qoladi.

Zararni qoplash mezoni jabrlanuvchining holatini umumiy jazolash istagiga singdirib yubormaslikni talab qiladi. Zarar ko‘rgan shaxsning xavfsizligi, ovozi va yo‘qotishlari muayyan e’tiborga loyiqdir. Biroq uning e’tirofi uchun aybdorni cheksiz chetlatish zarur, degan xulosa mantiqan kelib chiqmaydi. Shartli vaziyatda qilmishni tan olish, zararni qoplash va aniq himoya chorasi birgalikda ko‘rib chiqilishi mumkin. Bu yerda jabrlanuvchiga kechirish majburiyati yuklanmaydi, yarashuv ham har qanday holat uchun tavsiya etilmaydi. Normativ vazifa shundan iboratki, jazo haqida qaror zarar yetkazilgan munosabatni qanday o‘zgartirishini izohlashi kerak.

Qayta ko‘rib chiqish mezoni cheklovning boshlanishi qanchalik asoslangan bo‘lsa, davom etishi va tugashi ham shunchalik asoslanishi kerakligini bildiradi. Vaqt o‘tishi dastlabki qilmishni yo‘qqa chiqarmaydi, lekin kelajak uchun qo‘yilgan ayrim taxminlarni tekshirishni talab qilishi mumkin. Tugash sharti aniqlanmagan cheklov amalda doimiy hukmga aylanish xavfini tug‘diradi. Shu sababli muddat, shart va e’tiroz bildirish imkoniyati alohida normativ ahamiyatga ega. Taklif etilayotgan modelda tekshiruv qarorga ishonchsizlik ifodasi emas; u erkinlikni cheklash vakolati inson ustidan yakuniy va

tuzatilmas hukmga aylanmasligini ta’minlovchi shartdir.

1-jadval. Jazoni liberallashtirishni normativ baholash mezonlari (muallifning analitik modeli)

Mezon	Baholash predmeti	Asosiy savol	Normativ chegara
Teng maqom	Shaxsga munosabat	Sabablar hammaga maqbulmi?	Qadrsizlantirmaslik
Aybga moslik	Qilmish va javobgarlik	Aynan nima ayblanmoqda?	Stereotipga yo‘l qo‘ymaslik
Zaruriyat	Vosita va muqobil	Kamroq cheklov yetarlimi?	Ortiqcha majburlamaslik
Amaliy yuk	Hayotiy imkoniyatlar	Cheklov kimga qanday tushadi?	Maqom imtiyozini rad etish
Zararni qoplash	Jabrlanuvchi manfaatlari	Zarar qanday tan olinadi?	Kechirishga majburlamaslik
Qayta tekshiruv	Muddat va tugash	Cheklov qachon qayta baholanadi?	Muddatsiz hukmga aylantirmaslik

Jadvaldagi mezonlar bir-birining o‘rnini bosadigan ballar sifatida qo‘shilmaydi. Masalan, kutilayotgan foydaning kattaligi teng axloqiy maqomni inkor etishni qoplay olmaydi; zararni qoplash imkoniyati esa dalilsiz ayblashni oqlamaydi. Mezonlar orasidagi munosabat ketma-ket tekshiruv tarzida tushuniladi: avval majburlovning maqbul chegarasi, keyin vositaning zarurligi va konkret yuk, so‘ng uning tiklovchi hamda vaqtga oid shartlari aniqlanadi. Bu tartib har bir qarorning to‘g‘ri javobini oldindan hisoblab bermaydi. U bahsli javob qaysi nuqtada zaiflashganini va uni himoya qilish uchun qanday qo‘shimcha dalil talab etilishini ko‘rsatadi.

Mazkur modelda rasmiy jazo bilan uning barcha hayotiy oqibatlarini bir tushunchaga birlashtirish ham to‘g‘ri bo‘lmaydi. Jazo davlat tomonidan atayin belgilangan cheklovni, boshqa oqibatlar esa turli institutlar yoki shaxslarning keyingi munosabatini anglatishi mumkin. Ammo tasnifiy farq axloqiy aloqani yo‘qotmaydi. Rasmiy qaror ma’lum salbiy oqibatni muqarrarlashtirsa yoki davom ettirsa, uning «qo‘shimcha oqibat» deb atalishi tekshiruvdan ozod etmaydi. Shu sababli umumiy yukni baholashda har bir oqibatning manbasi, oldindan ko‘rish mumkinligi va uni kamaytirish vakolati ajratiladi. Bu aniqlik mas’uliyatni noma’lum «jamiyat»ga yuklashdan saqlaydi va konkret institutsional vazifalarni ko‘rsatishga yordam beradi.

Muqobil choralarni ko‘rib chiqishda ulardan foydalanish imkonining o‘zi ham adolat

savoliga aylanadi. Tasavvur etilgan holatda zarar qoplash vositasi faqat katta mablag‘i bor shaxsga ochiq bo‘lsa, aynan bir xil g‘oya turlicha normativ natija berishi mumkin. Bundan moddiy holatni umuman hisobga olmaslik emas, muqobilning bajarish shartlarini tekshirish zarurati kelib chiqadi. Taklif etilayotgan mezon shaxsni mavjud bo‘lmagan resursga ega deb tasavvur qilmaslikni talab qiladi. Qarorning maqbulligi uning qog‘ozda yengil ko‘rinishi bilan tugamaydi; uni bajarishning mumkinligi va bajarilmaganda yuzaga keladigan yangi cheklovlar ham dastlabki asoslash tarkibida muhokama qilinishi kerak.

MUHOKAMA

Taklif etilgan yondashuvga qarshi birinchi e’tiroz mutanosiblikning aniq hisoblanadigan xususiyati kamayishi haqidadir. Darhaqiqat, bir nechta mezonni qo‘llash qarorni murakkablashtiradi. Biroq murakkablikning o‘zi nuqson emas: u oldin bitta ibora ichida yashirilgan qarorlarni ko‘rinadigan qiladi. Bir xil sonli cheklov ijtimoiy jihatdan turlicha yuk tug‘dirsa, faqat sonning aniqligi normativ masalani hal etmaydi. Shu bois model aniqlikni arifmetik tenglik bilangina bog‘lamaydi; qaysi dalil qaysi xulosaga olib kelgani ravshan ifodalangan bo‘lsa, sifat jihatidan baholash ham tekshiriladigan shaklga ega bo‘lishi mumkin.

Ikkinchi e’tiroz ijtimoiy tengsizlikni hisobga olish javobgarlikni mavhumlashtirishi mumkinligiga taalluqli. N. Fraser siyosiy maqomlar va iqtisodiy bo‘ysundirish shakllarining aloqasini tahlil qilib, tengsizlikni alohida odamlar xususiyatlaridan tashqaridagi institutsional munosabatlarda ham izlaydi [8]. Mazkur ish jazo mutanosibligi uchun tayyor formula bermaydi. Uning muhokamamizdagi vazifasi cheklov taqsimotini ijtimoiy tuzilishdan uzilgan holda tasvirlashning yetishmovchiligini ko‘rsatishdir. Bizning xulosamiz shuki, qilmish uchun shaxsiy javobgarlik va cheklov yukining ijtimoiy sharoitini tekshirish bir-birini bekor qilmaydi. Biri harakatning kimga tegishliligini, ikkinchisi unga qanday javob oqlanishini muhokama qiladi.

I. Ashrafzyanov adolatni jinoyat huquqining shunchaki ichki prinsipi sifatida talqin qilish bilan uning ijtimoiy maqsad sifatidagi rolini farqlash zaruratini qo‘yadi [4]. Maqolamiz bu farqni formal muvofiqlik va normativ yetarlilik o‘rtasidagi taranglik sifatida rivojlantiradi. Qoidaga muvofiq qaror chiqarilganining o‘zi qoidaning qanday ijtimoiy

munosabatni yuzaga keltirishini tushuntirmaydi. Shu bilan birga, «ijtimoiy maqsad» nomidan oldindan aniq chegaralarni yo‘qotish ham maqbul emas. Maqsad va qoida bir-birini tekshirishi kerak: qoida o‘zboshimchalikni cheklaydi, maqsad esa qoidaning insonlar hayotidagi oqibatlarini axloqiy baholashga qaytaradi.

Yana bir muammo xavfsizlik haqidagi noaniqlikdir. Kelajakdagi xatti-harakatni to‘liq bilib bo‘lmasligi barcha cheklovlardan voz kechishni ham, ularni cheksiz kengaytirishni ham asoslamaydi. Taklif etilgan yondashuvda noaniqlikning o‘zi ochiq ifodalanadi: nimaga oid dalil bor, qaysi xulosa ehtimoliy va qaysi holat qayta tekshiruvni talab qiladi? Cheklovning qamrovi uning daliliy asosidan kengroq bo‘lsa, izoh berish yuki qaror qabul qiluvchi tomonda qoladi. Bu fikr amaldagi huquqiy isbot standartini almashtirmaydi; u xavfsizlik sababini falsafiy baholashda dalil bilan qo‘rquvni bir-biriga qo‘shmaslik talabini ifodalaydi.

Individual sharoitni hisobga olishning teskari xavfi ham mavjud: yuqori ijtimoiy mavqe «yo‘qotadigan narsasi ko‘p» degan dalil orqali alohida yengillik asosiga aylanishi mumkin. Bunday xulosa teng maqom mezoniga zid bo‘ladi. Maqola sharoitni baholashda obro‘ yoki mulkning ko‘pligini o‘zicha axloqiy ustunlik deb qabul qilmaslikni taklif etadi. Asosiy ehtiyoj, qaram shaxslar manfaatlari va bajarilishi mumkin bo‘lgan majburiyatlar qaysi odam muhokama qilinayotganidan qat’i nazar bir xil sabablar doirasida ko‘riladi. Shaxsiylashtirishning oqlanganligi aynan shu sabablarni maqomlar almashganida ham saqlash mumkinligi bilan tekshiriladi.

Ochiq asoslash mezoni qarorning professional tilini jamoatchilikdagi har qanday fikrga bo‘ysundirish degani emas. Maxsus bilim va tekshirilgan dalil o‘z ahamiyatini saqlaydi. Biroq ixtisoslashgan tushunchalar bahsni to‘sadigan vositaga aylansa, shaxs o‘ziga qo‘yilgan talabning qaysi qismiga e’tiroz bildirishini anglay olmaydi. Shu nuqtada tushuntirishning ravshanligi mustaqil normativ qiymat kasb etadi. Qarorda maqsad, asos, tanlangan vosita va muqobilni rad etish sababi farqlangan holda berilishi mumkin. Bunday ravshanlik kelishmovchilikni yo‘qotishga va’da bermaydi; u kelishmovchilik qaysi masala ustida ekanini aniqlab, tuzatish yoki qayta baholashning aniq yo‘lini ochadi.

Liberallashuvni faqat ozodlikdan mahrum etishning kamayishi bilan baholash model

doirasida yetarli bo‘lmaydi. Shartli ravishda yumshoqroq ko‘ringan chora keng kuzatuv, bajarib bo‘lmaydigan talablar yoki muddatsiz cheklovlar bilan biriksa, majburlovning umumiy doirasi kengayishi mumkin. Bu real islohotlar natijasi haqidagi empirik hukm emas, baholashda hisobga olinishi lozim bo‘lgan mantiqiy imkoniyatdir. Shuning uchun chora nomi bilan birga uning davomiyligi, bajarish shartlari va boshqa cheklovlar bilan qo‘shilishi tekshiriladi. Faqat shunda liberallashuvni jazo shaklining tashqi o‘zgarishi bilan cheklamay, erkinlikka yuklangan majburiyatning asoslangan kamayishi sifatida muhokama qilish mumkin.

Mahalliy ilmiy muhokamada modelning foydasi qonunchilikka tayyor xorijiy sxema ko‘chirishda emas, adolat haqida savol berish tartibini aniqlashtirishda namoyon bo‘ladi. Institutsional sharoit, yordam resurslari va qarorlarni tekshirish imkoniyatlari alohida o‘rganilishi kerak. Mazkur maqola bunday sharoitlarning hozirgi holatini empirik tasdiqlamaydi. Kelgusi tadqiqotda qarorlar asoslari, qo‘llangan muqobillar va shaxslar his qilgan yuk o‘zaro solishtirilishi mumkin. Biroq bu kuzatuvlar mavjud normativ mezonlarni avtomatik tasdiqlash uchun emas, ularning amaliy zaif nuqtalarini topish va qayta aniqlashtirish uchun xizmat qilishi lozim.

Ishning chegarasi tanlangan adabiyotlar korpusi va argumentativ usul bilan belgilanadi. Ochiq annotatsiyalari o‘rganilgan manbalar bo‘yicha xulosalar o‘sha bayon chegarasida saqlandi; ularning to‘liq matni o‘qilgandek ko‘rsatilmaydi. Modelning qo‘llanishi muayyan sanksiyaning samaradorligi haqida alohida dalillarni talab qiladi. Shunga qaramay, nazariy natija mustaqil ahamiyatga ega: u empirik samaradorlik aniqlanganda ham qoladigan «bunday yukni yuklashga qanday asos bor?» savolini ravshanlashtiradi. Ushbu savol javobgarlikni, jabrlanuvchi manfaatini va shaxs erkinligini bir muhokama maydonida saqlab, ulardan birini boshqasiga izohsiz qurbon qilishni qiyinlashtiradi.

XULOSA

Jazoning mutanosibligi ijtimoiy adolat bilan bog‘langanida qilmish va sanksiya o‘rtasidagi tashqi nisbatdan kengroq mazmun kasb etadi. U davlat majburlovining sababi, ko‘lami, konkret yuki va tugash shartlarini birgalikda asoslashni talab qiladigan normativ munosabat sifatida talqin qilinishi mumkin. Tadqiqotda taklif etilgan teng axloqiy maqom,

aybga moslik, zaruriyat, amaliy yuk, zararni qoplash va qayta ko‘rib chiqish mezonlari bir-birini to‘ldiradi hamda ayrim maqsadlarning qolgan qadriyatlarni cheksiz siqib chiqarishini cheklaydi. Ularning o‘zaro aloqasi liberallashuvni faqat jazo miqdorini kamaytirish bilan o‘lchashning yetarli emasligini ko‘rsatadi. Erkinlikka kamroq aralashadigan chora ham asoslanmagan talablar bilan to‘ldirilsa, inson uchun ortiqcha yuk saqlanib qolishi mumkin. Shu sababli islohotning normativ sifati cheklovning nomida emas, uning kimga, qanday dalil asosida va qancha muddatga qo‘llanishini tushuntirish imkoniyatida namoyon bo‘ladi. Shaxsiy sharoitni hisobga olish javobgarlikni bekor qilishga ham, imtiyozli maqomni himoya qilishga ham aylantirilmasligi kerak. Jabrlanuvchining e’tirofi va xavfsizligi shaxsni doimiy qadrsizlantirish bilan aynanlashtirilmaydi. Ishlab chiqilgan model empirik tasdiqlangan shkala yoki tayyor sud algoritmi emas; uning vazifasi bahsli qarorlarning normativ asoslarini tekshiriladigan holga keltirishdir. Uning ishlashi dalillar ochiqligi hamda e’tirozlarni eshitish imkoniyatini doimiy talab qiladi. Kelgusi izlanishlar modelni konkret qarorlar va ularning ijtimoiy oqibatlari bilan solishtirib, mezonlar orasidagi ziddiyatlarni aniqlashtirishi mumkin. Shunday yo‘nalish javobgarlikning saqlanishi bilan erkinlik cheklovining asoslangan kamayishini birgalikda baholashga imkon beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Toshpulatov A. I. Konstitutsiyaviy normalarning jinoyat qonunchiligi prinsiplari sifatida aks ettirilishi // Yuridik fanlar axborotnomasi. 2022. Maxsus son. (p. 79–87).

2. Teshaboev M. M. Ijtimoiy adolatni ta’minlashning prinsipial masalalari // Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari. 2023. 3(8). (p. 252–257). DOI: 10.47390/SCP1342V3I8Y2023N35

3. Шавеко Н. А. Теория справедливого наказания (между Кантом и утилитаристами) // Пенитенциарная наука. 2019. Т. 13. № 3(47). (p. 304–312). DOI: 10.46741/2686-9764-2019-13-3-304-312

4. Ашрафзянов И. Р. Справедливость как цель уголовного права: общетеоретический и методологический контексты // Ученые записки Казанского университета. Серия Гуманитарные науки. 2022. Т. 164. Кн. 4. (p. 155–164). DOI: 10.26907/2541-7738.2022.4.155-164

5. Ashworth A. Prisons, Proportionality and Recent Penal History // The Modern Law Review. 2017. 80(3). (p. 473–488). DOI: 10.1111/1468-2230.12266

6. Lacey N. The Metaphor of Proportionality // Journal of Law and Society. 2016. 43(1). (p. 27–44). DOI: 10.1111/j.1467-6478.2016.00739.x

7. Forst R. The Justification of Basic Rights: A Discourse-Theoretical Approach // Netherlands Journal of Legal Philosophy. 2016. 45(3). (p. 7–28). DOI: 10.5553/NJLP/221307132016045003002

8. Fraser N. Expropriation and Exploitation in Racialized Capitalism: A Reply to Michael Dawson // Critical Historical Studies. 2016. 3(1). (p. 163–178). DOI: 10.1086/685814

